

Софийски университет “Св. Климент Охридски”

Факултет по класически и нови филологии

КУРСОВА РАБОТА

по “Увод в класическата филология”

Хераклит и неговият стил в представите на античните автори

Христо Христов Тодоров
специалност: Класическа филология
Факултетен номер: 50820

София, 2008

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Въведение</i>	1
<i>Образът на Хераклит в представите на античните автори</i>	3
<i>Стилът на Хераклит в представите на античните автори</i>	11
<i>Хераклит в очите на своите съвременници. Хераклит като предсказател.</i>	17
<i>Екскурс: Ранните гръцки философи през погледа на Аристотел.</i>	18
<i>Изводи</i>	19
<i>Библиография</i>	20

Въведение

При заниманието си с историята на гръцката философия, а и не само, изследователят неминуемо се натъква на един важен философски проблем, а именно проблемът за отношението между съдържателната страна на дадена светогледна позиция и нейната формална или изразна страна. Макар това да е въпрос, предизвикващ рефлексията на всеки философ, който някога е бил поставян пред предизвикателството да изложи своите възгледи в една или друга форма, с голяма степен на сигурност съм готов да твърдя, че при определени условия и в определени контексти този проблем е придобивал по-голяма важност, отколкото в други. За едни философи утвърждаването на стил, който притежава определени специфични характеристики и има особено отношение към съдържанието на предлаганата философска теория, е бил цената, с която тази философска теория е могла да бъде изложена и съхранена във времето. Такова време, в което връзката между форма и съдържание на философското творчество е имала извънредно голямо значение, е епохата на ранната гръцка философия. В този текст, разглеждайки проблема през призмата на един по-частен проблем – а именно този за възприемането на Хераклитовия стил сред по-късните гръцки философи – аз ще поддържам твърдението, че особената връзка между форма и съдържание на философското учение е едно от най-важните средства на създаването на философията в Елада и на нейното легитимиране и утвърждаване в ранната гръцка култура. В това отношение стилът на Хераклит е извънредно благоприятно работно поле, с оглед на факта, че той ни дава както необходимия минимум от характерни черти при възприемането на стила на ранните гръцки философи у по-късни автори, така и достатъчна доза изключителност, която по-добре да ни ориентира и да ни даде в известна степен “външен поглед” към разглежданата проблематика.

Задачата на това изследване е освен проследяването на връзката между форма и съдържание на философската теория да даде и един реалистичен поглед към фигурата на философа Хераклит, която в античността бива представяна като изключително загадъчна и противоречива. Реалистичното разбиране, до което ще се опитам да достигна изисква преминаването през един лабиринт от митологизации и мистификации около фигурата на Хераклит, които по-късни автори са създали с цел да обслужват интересите било на своето собствено разбиране за философия, било на някаква по-широка светогледна интуиция. Ала съдбата на Хераклит у по-късните античните философи далеч не се ограничава само с особеното мистифициране на неговия образ, но и включва представата за пределната яснота на мисълта на ефеския философ и до банализирането на неговите философски концепции. По такъв начин постъпва, например, Аристотел, който поставя Хераклит, а и останалите ранногръцки мислители във философско-исторически “калъпи”, изработени от самия него с цел създаването на една единна философска система, към която като към възвишена цел се стремяла цялата гръцка философия до Стагирит. Едва когато образът на Хераклит бъде очистен от тези по-късни наслагвания, може да бъде установен с голяма доза сигурност автентичният стремеж на Хераклит при създаването на неговия собствен стил. Едва тогава ще може да се установи при какви обстоятелства възниква Хераклитовият стил, на какви цели служи той, какво философско съдържание крие или по-скоро разбулва. А това вече ще даде и отговор на въпроса, защо представите за стила на Хераклит са имали такава превратна съдба и съответно на какви цели е служело създаването на този или онзи образ на Хераклит. Извън контекста на античността отговорът на този въпрос помага да се разбере и използването на Хераклитовия образ като мощна поетическа и философска метафора в по-ново време.

При отговарянето на всички тези въпроси е възможно да възникнат трудности и от друг характер. От Хераклит не са запазени много фрагменти. Но те все пак ни дават възможност да се докоснем до автентично Хераклитово слово. Тези фрагменти ни дават първата координатна система, с която ще си послужим от една страна за да разберем Хераклитовия стил, а от друга за да установим как неговите съвременници са се отнасяли към ефеския мъдрец. Другата координатна система са, разбира се, сведенията на по-късните автори за Хераклит, на които сведения аз ще си позволя да гледам по-скоро скептично и да потърся причините за изкривяването на Хераклитовия образ. И в двете отправни координатни системи със сигурност могат да се намерят грешки, които, надявам се, ще станат ясни в хода на това проучване

Накрая на това въведение е необходимо да се направят и няколко предварителни уточнения, които касаят изходните пунктове, заложи в заглавието на самия анализ. Първото от тези уточнения има технически характер и то се отнася до разбирането на “антични философи”. Чисто хронологически най-късните автори, които говорят за Хераклит в рамките античността са представителите на александрийския и атинския неоплатонизъм. Затова ще приемем и като условна хронологическа граница на това изследване именно тези школи. Второто уточнение е съдържателно и се отнася до понятието за стил. В повечето случаи, когато се говори за стила и образа на някой автор, е трудно, а и безполезно, те да се отделят от съдържанието на неговите съчинения. За Хераклит това е дори немислимо, още повече с оглед на тезата, която ще бъде защитавана тук – а именно, че стилът на Хераклит и образът, който той си изгражда, са основните инструменти на излагането и налагането на философското мислене като легитимна светогледна позиция в гръцката култура. Все пак едно формално отделяне на образ, стил и съдържание ще е необходимо, за да стане изложението по-ясно и подредено.

На първо място ще се спра на образа, който Хераклит има сред по-късните антични автори. След това ще се опитам да опиша как неговите съвременници са гледали на ефеския философ. После ще се занимавам конкретно с проблемите на възприемането на Хераклитовия стил. Накрая ще се опитам да дам едно реалистично разбиране на този стил с оглед на неговите цели.

Образът на Хераклит в представите на античните автори

Показателно за определянето на този образ е прозвището, което Хераклит получава в античността, а именно *σκοτεινός* – “тъмният”. Прозвището той получава, предполага се, от неясния и противоречив стил на Хераклитовото съчинение, което вероятно е било все още достъпно някъде до времето на Аристотел¹. Това показва и основният механизъм, по който се формира образът на Хераклит в античността, а именно чрез неговото неясно и неразбираемо за античните съчинение. Изследването на причините на това неразбиране се отнася до неговия стил, който ще бъде обект на разглеждане по-нататък. В случая е по-уместно да се разгледа анекдотиката около образа на Хераклит. Тъй като няма преки сведения за самия Хераклит, в голяма степен ще е необходимо да се приемат анекдотичните разкази, дадени у доксографите, в частност Диоген Лаерций, които се базират на най-разнообразни източници. В тези анекдоти могат да се наблюдават от една страна постоянни топоси, които се отнасят и до другите ранни философи, така и характерни за самия Хераклит описания, които именно ще са ни необходими тук.

¹ По този проблем вж. Marcovich 1967, 257.

Философът до времето на Платон и Аристотел има статута на “маргинална фигура”². Елементи на този маргинален образ могат да се наблюдават както у първите философи (Талес, Анаксимандър, Анаксимен), така и у питагорейците, елеатите, Емпедокъл, Анаксагор, атомистите, Сократ, дори в моделите на Платоновата академия и Аристотеловия ликей. У Хераклит обаче контурите на фигурата на маргиналния философ като че ли са доведени до допълнително изостряне от по-сетнешната традиция. Така се оформят няколко постоянни характеристики на Хераклитовия образ:

- 1) *Уединение.*
- 2) *Меланхолия.*
- 3) *Гордост.*
- 4) *Презрение към другите.*

Посочените характеристики очертават образа на Хераклит наистина като маргинална фигура, но маргинална не в този смисъл, който се влага в образите на останалите гръцки философи. В какво се състои разликата? Ксенофан, Парменид и Зенон са например пътуващи философи, по подобие на пътуващите рапсоди³. Маргиналността на Питагор и Емпедокъл се състои в това, че те са философи-шамани⁴ и около тях витае духът на мистическата божественост. Те са заклинатели, приписват им се анекдоти за чудеса и т.н. Талес, въпреки че е бил на почит в своя полис Милет, имал редица странности и е срещал неразбиране сред съгражданите си⁵. Сократ е предизвиквал неразбиране затова, че е беседвал по улиците и призовавал хората към познаване на себе си. Маргиналността на първите гръцки философи има различен израз, но тя отразява като цяло особената светогледна позиция, която е представлявала философията в първите стъпки от своето развитие.

² Богданов 1989, 141.

³ Пак там, 141.

⁴ Dodds 1951, 143-147.

⁵ Arist. Polit. I, 11, 4, 1259 a.

Хераклитовата маргиналност изразява същата тази особеност на философската светогледна позиция, но по един различен, много по-интензивен начин. Маргиналността в образа на ефеския философ не притежава нито една от посочените у другите философи характеристики. Хераклит не е бил странстващ поет-философ. Нему не са приписвани чудеса и прояви на божественост, т.е. не се вписва и в образа на философа-шаман. Взаимоотношенията на Хераклит с родния му полис Ефес приключват още твърде рано, така че неговите странности се разбират като нещо съвсем вътрешно присъщо на образа, за разлика от милетците, които са били все пак активно ангажирани в гражданския живот и техните странности дори са утвърждавали жизнерадостния и откривателски дух на архаичните гръцки полиси⁶.

Нека разгледаме характеристиките, които притежава Хераклит като маргинален образ.

Уединението е в голяма степен нетипично за гръцката архаична култура. Това е култура на силния общностен дух. Хераклит обаче прави изключение. У Диоген Лаерций виждаме два етапа на неговото уединение – първо, оттеглянето му в храма на Артемида Ефеска, второ, оттеглянето му в планините, където той водел див (природен) живот⁷. Диоген посочва като причина за неговото уединение провала на политическия му проект да управлява Ефес. Възможно е в неговото уединение да се разкрие един проблем, занимаващ философията още от древността. Става дума за отношението на философията към публичния живот. Философията, от една страна, предполага отстраненост от стихията на всекидневния живот. От друга страна, всяка философия се ангажира с определен обществен проект за разумно регулиране на човешките отношения, доколкото целта ѝ е щастието на човека. По всяка вероятност именно

⁶ Този дух можем да открием както в историята за Талес и маслобойните, разказана у Аристотел (вж. пр. бел.), така и в историята за участието на Анаксимандър в колонизацията на черноморския град Аполония.

⁷ Diog. Laert. IX, 3-4.

фактът, че политическият проект, който Хераклит предлага не успява да се реализира, е причината за неговото оттегляне от живота на полиса. Тогава обаче възниква въпросът защо той не потърси реализирането му в друг полис, което не е било рядка практика в Елада. Напротив, Хераклит в уединението си сякаш демонстративно обезстойността смисъла на политическия живот. Ясно проявление на това е играта на ашици с децата и обръщането му към едно диво (природно) съществуване в планините. При решаването на този проблем едната възможност е да обявим тези анекдоти, разказани от Диоген за недостоверни⁸, а другата – да потърсим начини за обосноваването на това поведение на Хераклит. Възможно обосноваване е да приемем, че чрез своето уединение и презрение към публичния живот Хераклит всъщност утвърждава своята позиция, дава своеобразен негативен пример в нейна полза. Следователно към литературния мит принадлежи хипотезата, че в политическо отношение той играе ролята на дух на отрицанието. Напротив, той има ясна концепция за управлението, елементи от която могат да се доловят в малките парчета запазен Хераклитов текст, но единственият възможен път за нейното утвърждаване е отрицанието. При Хераклит имаме първият опит за легитимиране в действителна среда на даден политически проект, изграден от философ. В по-късно време Хераклитовият начин за легитимиране е бил изоставен в името на други опити за реализация като например Платоновата държава на справедливостта.

На Хераклит в античността се е гледало като на *меланхоличен* философ. Римският поет Ювенал отбелязва, че докато Демокрит, прекрачвайки прага на своя дом се смеел, то Хераклит плачел⁹. Вероятно този мит за меланхоличния Хераклит води началото си от Теофраст. У Диоген Ларещий се среща следното твърдение: “Теофраст пише, че, обзет понякога от меланхолия, Хераклит оставял някои места полузавършени,

⁸ Някои привиждат наслагване на кинически навици върху образа на Хераклит, позовавайки се на сведенията на Диоген Ларещий за киниците (Diog. Laert. VI, 105). По този въпрос вж. Marcovich 1967, 253-254.

⁹ Iuv. X, 28-35. Този устойчив топос се открива и у други автори. Срв. Sen. De ira, II, 10, 5.; de tranquill. 15, 2. Tert. De an.3.

а в други си противоречал”.¹⁰ За да разберем как се достига до представата за меланхоличния Хераклит, трябва да разгледаме меланхолията в рамките на перипатетическата психология. Аристотел дава следното определение за меланхолия: “Но най-вече буйните и склонните към меланхолия имат прибързана невъздържаност. Защото едни от бързина, други от буйност, не дочакват гласа на разума, поради това, че са склонни да следват въображението си.”¹¹ Оттук меланхолията на Хераклит може да се мисли в два аспекта.

На първо място меланхолията може да се интерпретира като реализация на неговата философска теория за прехождането в психологически план: от всеобщото прехождане следва и прехождане на човешките настроения. Подобна теза можем да открием загатната у Платон: “Разбира се. Защото, Сократе, за тези Хераклитови или, както ти казваш, Омирови и още по-древни възгледи да се разговаря лично с хората от Ефес, които се представят за опитни, е толкова невъзможно, колкото и с люде, ухапани от щръклица. Също както в писанията си те са в постоянно движение и изобщо не са в състояние да се спрат върху една теза и един въпрос и спокойно поред да задават въпроси и да отговарят. Лишени са не от известно, от абсолютно всякакво спокойствие. Поставиш ли някому някакъв въпрос, също като от колчан те измъкват енигматични фрази и ги изстрелват и ако попиташ за смисъла на казаното, ще бъдеш ударен с друга загадка, нова перифраза на старата. При никой от тях до нищо няма да достигнеш. Но дори и те не успяват един пред друг. И цялото им внимание е насочено към това да не допуснат нищо твърдо установено както в думите, така и в собствените си души, смятайки според мене това за единственото твърдо положение. Те воюват упорито срещу установеното и доколкото могат, го отхвърлят отвсякъде.”¹² Тезата за пренасянето на общата Хераклитова теория върху неговото поведение обаче изглежда

¹⁰ Diog. Laert. IX, 6.

¹¹ Arist. Eth. Nic. VII, 8, 1150 b.

¹² Plat. Theait. 179e-180b. Платон говори на още едно място за теорията на Хераклит. Срв. Plat. Crat. 440c.

спорна по няколко причини. В самите Хераклитови фрагменти няма нито едно място, което да навежда към идеята за такава връзка. Още повече теорията на Хераклит, както ще стане ясно по-нататък няма релятивистичен характер и нейното неправилно интерпретиране може да доведе до изкривяване на образа на Хераклит.

На второ място на Хераклитовата меланхолия може да се гледа като на психофизическо заболяване, особено ако вземем като изходен пункт перипатетическата теория за меланхолията като въздействие на “черната жлъч” (*ἡ μέλαινα χολή*) върху физическото и психическото състояние на човека¹³. По всяка вероятност Теофраст е имал именно това предвид, говорейки за меланхолията на Хераклит. Тази хипотеза може да получи известна надеждност, ако разгледаме следното сведение на Диоген Лаерций: “Накрая от омраза към хората се оттеглил да живее в планините, хранейки се с треви и бурени. Ала вследствие на това се разболял от воднянка, върнал се в града и попитал загадъчно лекарите могат ли да обърнат дъждовете в суша. И тъй като те не го разбрали, Хераклит се заровил в обора с надеждата, че говеждата тор ще изпари вредната влага. Но това не му помогнало с нищо и той умрял на шестдесетгодишна възраст.”¹⁴ Отнасяйки тези сведения към учението на перипатетиците и в частност Теофраст за меланхолията¹⁵, можем да установим, че Теофраст вижда Хераклитовата меланхолия като болест, предизвиквана от надделяването на влагата в неговото тяло. Оттук може да бъде обяснено поведението на Хераклит като мизантроп и като мрачен самотник.

¹³ Ps.-Arist., Probl. XXX, 10-40 953a – 955b. На това място в съчинението на Псевдо-Аристотел (най-често авторството се приписва на самия Теофраст) се дават примери за влиянията на различни фактори върху психофизическото състояние на човека. Предвид сведенията на Диоген Лаерций, част от които със сигурност датират още от времето на самия Хераклит, е възможно Теофраст да си е съставил мнение за здравословното състояние на Хераклит и да го разглежда като медицински случай на меланхолик.

¹⁴ Diog. Laert. IX, 4.

¹⁵ Вж. бел. 13. Теофраст учи, че меланхолията е резултат от примесването на черна жлъч в човешката природа и по този начин надделяване на влажното в тялото на човека. Хераклит се опитва да се отърве именно от влагата в своето тяло.

И така имаме две диаметрално противоположни тези – че Хераклитовата меланхолия е наложена от неговата философска теория за прехождането на всичко във всичко, интерпретирана в етически и психологически план (Платон) и, че цялото поведение на Хераклит може да се обясни с неговото здравословно състояние (Теофраст). Възможно е обаче да не разбираме образа на Хераклит като меланхолик нито в тесния медицински смисъл, нито в прекалено общия вариант, който ни представя Платон. В основата на този образ трябва да се търси по-скоро песимизмът и скептицизмът на Хераклит както в екзистенциален, така и в социално-етически план. За това дават основание някои от Хераклитовите фрагменти¹⁶. Меланхолията е прякото следствие на Хераклитовата уединеност и изразява по-скоро дълбоката загриженост на един доведен до “гранична ситуация” човек, който осъзнава човешката трагедия във всички аспекти. Пред нас се разкрива още едно от лицата на философията, а именно нейната дълбока екзистенциална ангажираност. Образът на Хераклит в неговия меланхоличен аспект поставя основата на един модел на поведение и мислене във философията, който кристализира най-силно в етиката на състраданието на Артур Шопенхауер и във философията на Фридрих Ницше¹⁷.

Хераклит е прочут със своята *гордост*. “Като дете се учудвал на всичко, като младеж заявявал, че нищо не знае, а като възрастен твърдял, че знае всичко. Хераклит не бил ученик на никого и твърдял, че изследвал сам себе си и е научил всичко от самия себе си.” свидетелства Диоген Лаерций¹⁸. От това място изследователите извеждат тезата, че Хераклит е автодидакт, макар и други да отдават по-голямо доверие на противното¹⁹. Интересното в случая е, че Хераклит е първият, който експлицитно изтъква оригиналността в своето философско мислене. До Хераклит изобщо не е

¹⁶ DK 22 В 20, В 29, В 125а.

¹⁷ Kofman 1987, *passim*.

¹⁸ Diog. Laert. IX, 4.

¹⁹ Пак там.

изразявана идеята за приемственост в историята на философията, а по този начин не е съществувала и представата за оригиналност. Всъщност в сведенията на античната доксография, която схваща историята на философията изцяло като приемственост, ние откриваме стремежът всяка философска позиция да се представя като заета от другаде²⁰. За ранната гръцка култура, която по своя характер е традиционна, е било изключително важно философията да не се представя като някаква радикално нова светогледна позиция, а като вече съществуваща такава. Аз смятам, че цитираното по-горе свидетелство на Диоген Лаерций, идва да покаже, че Хераклит скъсва с тази традиция, за да обоснове философия автономно. В античността това лесно е било привиждано като гордост, но за съвременния изследовател то придобива смисъла на нещо много по-значимо от особена черта на характера. Дръзката заявка на Хераклит, че той не е ученик на никого и сам себе си е изследвал, доказва, че философията до голяма степен вече е намерила свое място в ранната гръцка култура и тя вече е на едно различно равнище на легитимиране. За пръв път експлицитно към философията се отнася термина “знание”, както и “учудване”, които стават ключови за философията по-късно. Хераклит за пръв път представя философията като знание със свои собствени извори. Затова и той излага своята философия с нови изразни средства. Следователно зад Хераклитовата гордост не прозира “ответна реакция на неоснователното самочувствие на невежите, които очевидно се дразнят от мълчаливото високомерие на мислителя”²¹, а автономното обосноваване на философията.

Хераклит е известен със своята *мизантропия* и *презрение* към другите. Диоген Лаерций казва: *μισανθρωπίας και ἐκπατήσας ἐς τοῖς ὄρεσι διηιτάτο*²². Презрението на Хераклит към хората не е самоцелно, какъвто смисъл носи думата “мизантропия” в

²⁰ Пример за това са пътуванията на много от първите философи на изток или обосноваването на някои от техните твърдения чрез съществуващи в митологията представи.

²¹ Радев 1986, 17.

²² Diog. Laert. IX, 3.

конвенционалната си употреба. Античните автори в повечето случаи отдават мизантропията на меланхолията. И доколкото установихме, че меланхолията трябва да се разбира по-скоро като дълбока екзистенциална загриженост, то мизантропията може да се прояви като нейно външно следствие. По-особено внимание обаче заслужава критиката, която Хераклит оправя към своите предходници. Редом с Ксенофан Хераклит е първият, който критикува Омир и поетите²³.

От направения анализ на характеристиките, които получава образа на Хераклит у античните автори, могат да се изведат няколко важни следствия.

1. Античните автори не получават сведенията си пряко от съвременници на Хераклит, а най-вече от неговото съчинение, което е изглеждало твърде неясно в техните очи. Затова те пренасят своето отношение към ефеския философ и към неговите съвременници като превръщат в Хераклит в мрачен и самотен мизантроп. Вероятно от това възниква цяла серия от анекдоти, която е резултат от интерференция и наслагване на различни традиции – сократическа, перипатетическа, киническа и доксографска.
2. Самият процес на наслагване е резултат от пренасянния и допостроявания на характеристики на образа. Така от уединението се извежда меланхолията, гордостта, мизантропията. Следователно от една относително мътна представа за Хераклит античните автори конструират неговия образ, опитвайки се да съгласуват неговите черти.
3. Погрешно е, ако тръгнем да обосноваваме образа на Хераклит такъв, какъвто той е представен в доксографската традиция²⁴, защото при подобно начинание лесно се откриват нерешими от фактическа и от логическа гледна точка противоречия. Още повече такова обосноваване в някои случаи пряко се сблъсква с това, което имаме запазено като Хераклитови фрагменти.
4. Необходимо е да погледнем реалистично на образа на Хераклит. При един такъв реалистичен поглед той се разкрива в друга светлина.

²³ DK 22 В 40, В 42.

²⁴ Такова обосноваване можем да открием у Радев 1986, 15-23.

Неговите действия изглеждат логични и адекватни спрямо епохата му, още повече изглежда, че ефеският мъдрец съвсем целенасочено е работил в посока към утвърждаването на определени модуси на философско мислене, които продължават да бъдат устойчиви в новоевропейската философия.

Стилът на Хераклит в представите на античните автори

Стилът на Хераклит определено затруднява съвременните изследователи не по-малко, отколкото е затруднявал античните автори. В голяма степен стилът е този, който създава образа на Хераклит като тъмен философ. Стилът е този, който поставя сериозно въпроса за отношението между форма и съдържание на философското мислене. От разбирането на стила зависи и разбирането на цялата философия на Хераклит. Причините за неговото неразбиране ни казват много повече, отколкото може да се очаква.

Ако трябва най-общо да характеризираме стила на Хераклит, то ще кажем, че той не е систематичен, не разчита толкова на рационална и строга аргументация, колкото на поетическо внушение. Сякаш съзнателно Хераклит оставя някои свои философски твърдения в сянката на метафората. В своите “Лекции по история на философията” Георг Вилхелм Фридрих Хегел казва: “Неяснотата на тази философия се състои най-вече в това, че в нея е изразена една дълбока, спекулативна мисъл. А тя винаги е тъмна и трудна за разбиране. Математиката за сметка на това е много лесна. Понятието, идеята е неблагоприятно за разсъдка, то не може да бъде обхванато от него”²⁵. Любопитно е как един толкова систематичен мислител като Хегел се изказва по този начин за твърде несистематичните мисли на Хераклит. И може би това е първият начин да бъдем заблудени по отношение на Хераклитовото мислене – да бъдем твърде

²⁵ Hegel 1982, 63.

бързо въввлечени в абстрактно-рационалистически схеми. Проблемът с разбирането на Хераклитовия стил може да бъде огрян в подобна светлина, само ако човек предварително е настроен да наложи определени модели върху едно мислене, на което тези модели са твърде далечни. Именно това извършва Хегел. А както лесно можем да се досетим далеч не в абстрактните мисли, изказани от Хераклит, е бил проблемът на античните автори при разбирането на Хераклит. Те са се срещали и с далеч по-абстрактни и сложни мисловни конструкции. Нека се опитаем да установим тогава защо античните автори не разбират Хераклит или, ако го разбират, защо го разбират по такъв начин, а не по друг.

В Реторика Аристотел твърди следното: “Изобщо, написаното трябва да бъде лекочетно и леснопроизносимо, което е едно и също. Това го няма при многобройните свързани изречения, където не е лесно да поставим препинателни знаци, както у Хераклит. Да се поставят препинателни знаци у Хераклит е трудна работа, поради неяснотата какво към какво се отнася, към предходна или към следваща част, например в началото на съчинението му. Там той казва “За този разум съществуващ вечно неразбиращи са хората”. Неясно е това “вечно” към кой от двата члена трябва да се отнесе.”²⁶ Античният силограф Тимон нарича Хераклит загадъчен (*ἀνικτήης*)²⁷. Цицерон предполага, че Хераклит съвсем целенасочено излага своите мисли в един неясен и тъмен стил²⁸. Подобни твърдения срещаме и у Деметрий²⁹. За пословичната мътност на Хераклитовото съчинение Диоген Лаерций разказва следния анекдот: “Веднъж Еврипид му [на Сократ] дал едно съчинение на Хераклит и го запитал: “Какво мислиш за тази книга?” Сократ отговорил: “Това, което разбрах от нея, е прекрасно: мисля, че и това, което не разбрах също е такова, но, впрочем, за да разбере човек тази

²⁶ Arist. Rhet. III, 5.

²⁷ Diels, frg. 43; 56.

²⁸ Cic. nat. deor. I, 26; III, 14; Cic. fin. II, 15; Cic. div. II, 133.

²⁹ Demetr. de. elocut. 192.

книга, би трябвало да бъде делоски гмуркач.”³⁰ На друго място Диоген допуска, че неясният стил на Хераклит е своеобразна защита срещу любопитството на невежите³¹. Лукреций пък посочва, че причина за Хераклитовата неяснота е отсъствието на сериозна философска мисъл: “Начело на тях стои Хераклит, който пръв започна спора и поради своя тъмен език стана прочут, но повече между лековерните, отколкото между сериозните и търсещите истина гърци. А глупците се възхищават и търсят това, което им се представя скрито под двусмислени думи, и считат за истина това, което може да засегне приятно ухото и е украсено с благозвучна реч”.³² Както посочихме по-горе Теофраст отдава неяснотата в стила на меланхолията, която не позволявала на Хераклит да довършва мислите си³³. Плотин пък изказва хипотезата, че Хераклит пишел неясно, за да избегне опровержения.

В общи линии тук бяха приведени по-важните мнения на антични автори, които се отнасят до стила на Хераклит. Само едно от тях, това на Аристотел, критикува езика на ефеския мъдрец “съдържателно”, всички останали дават предположения затова защо Хераклит е така трудно разбираем. Мнението на Аристотел засяга пунктуацията и ясно навежда на мисълта, че Аристотел е притежавал съчинението на Хераклит в писмена форма³⁴. Също така изглежда видно, че Аристотел се е опитвал да поставя препинателни знаци, които впрочем започват да се появяват именно по негово време, в текста на Хераклит. Всъщност това, срещу което Аристотел възразява е, че Хераклит е излагал мислите си в кратки в афористични изречения, които имат малко общо с наложената като стил на писане и говорене *oratio continua*. По времето на Аристотел вече има утвърден стил на философстването, който предполага писането в малко или

³⁰ Diog. Laert. II, 22.

³¹ Ibidem, IV, 6.

³² Lucret. I, 637-644.

³³ Вж. стр 7 и бел. 10.

³⁴ За прехвърлянето на Хераклитовото съчинение от храма на Артемида в Ефес към континентална Гърция вж. Marcovich 1967, 257.

много нормирана философска проза. Докато в ранната гръцка философия като характерен жанр за философията се е изграждала поемата, то Аристотел живее вече в една различна традиция на нормираната философска проза. Без съмнение Аристотел е познавал сложния поетически език на ранните философи, но в такъв случай кое е това, което го кара да се затруднява с Хераклитовото слово? Моята хипотеза е, че за по-късните автори е бил неразбираем опитът на Хераклит да прехвърли елементи от поетичния, изпъстрен с художествени средства от митологията език в новосъздаващата се прозаическа традиция. Хераклитовото слово е хибридно слово. “Стилът на Хераклит е йератически или антиетически, афористичен и поетичен. В него е отразено влиянието на онези художествени средства, които намират място отчасти в поезията и митологията, отчасти в мъдростта и дейността на гражданските институции на полиса. ... В стила на философа присъствува нещо удивително – обединени са в едно дълбоко метафизическо мислене, което ще оперира с теоретически принципи и непосредствеността на нагледа, и полетът на фантазията, с която ще се създават очевидните средства на абстракцията”³⁵. Сблъсквайки се с едно такова хибридно слово, Аристотел, а и по-сетнешните автори са изпадали в ступор. Самият Аристотел, който се опитва да категоризира типовете слово и да ги опише, отделяйки за своята “Поетика” поетическите жанрове, а за “Реторика” – прозата, е бил силно затруднен с категоризирането на Хераклитовото слово.

За неразбирането на Хераклит съществува и още една причина – това, което Лукреций нарича “двусмислени думи”. Хераклит борави с една твърде широка спектралност от художествени метафори, които по всяка вероятност са били твърде далечни от по-късния свят. Това може да се види и експлицитно у Хераклит: “*Βίος* – лък: името на лъка означава живот, а това, което излиза от него е смърт.” По всяка

³⁵ Радев 1986, 26.

вероятност по-късните автори са били склонни да виждат у Хераклит противоречия. Това се дължи на факта, че Хераклит е използвал думи, в които е влагал не традиционните езикови и смислови пълнежи, а по-скоро необичайни, предизвикани често от личен опит и неуниверсални значения.

Нека се опитаме да разгледаме и останалите предположения на цитираните по-горе автори за неясния стил на Хераклит.

Предположението на Диоген Ларещий, че Хераклит е писал неясно, за да скрие съдържанието на своята теория от невежите не е добро основано. Първо у Хераклит никъде не срещаме експлицитно такова твърдение. Наистина във фрагментите присъстват множество нападки срещу невежите, но ако интерпретираме фрагмент В1 в частен смисъл, тоест като упрек на Хераклит към хората, които не разбират неговия логос³⁶, лесно ще разберем, че той се е опитвал да направи своя “логос” разбираем. При Хераклит освен това не присъства разделението на “езотерично” и “екзотерично”, каквото го има у Аристотел и по всяка вероятност у Платон. Хераклит никога не практикувал преподавателска дейност, каквато са практикували повечето антични мислители. Той не е разполагал и с школа, за да прибегва до преподаване в тесен кръг слушатели, които да разбират неговия “логос”. Следователно можем да приемем, че Диоген Лаерций гради своето предположение въз основа на вече изработения образ на Хераклит като самотник и мизантроп.

Хипотезата на Лукреций за това, че Хераклит прикрива с поетични слова липсата на сериозно теоретично съдържание също е неоснователна, защото Хераклит разбира теоретичното съдържание като неразделно свързано с особения стил на изразяване. Макар и в едни твърде широки рамки, продиктувани именно от

³⁶ “Въпреки че този логос съществува, винаги хората продължават да не го разбират и преди да са го чули и след като са го чули веднъж.” Прев. Илия Панчовски.

многозначното слово, съвременните изследователи на античната философия са способни да реконструират философския свят на Хераклит от Ефес.

Последното по-значимо предположение, а именно това на Плотин, също може да бъде опровергано. Плотин твърди, че Хераклит използвал този високометафоричен език, за да не позволи да му се отправят критики. На първо място обаче Хераклит не участвал никога пряко във философски дебат, тоест философската му теория не е била подлагана пряко на критики. Следователно Хераклит не е имал нужда да ретранслира своите послание на друг общодостъпен език. Възможно е Плотин да е имал предвид по-късните времена, когато Хераклитовата теория е щяла да бъде оспорвана³⁷. Но Хераклит изобщо не споменава такова нещо, а и нямаме основание да смятам, че целта на един философ е да остане неразбран.

Изводите, които можем да направим са следните:

1. Хераклит борави с един сложен, несистематичен поетически език, който се ползва от много метафори с най-разнообразен характер. Това е било неразбираемо за античните автори, тъй като словото на Хераклит не може да бъде поместено в строгите рамки на Аристотеловата литературна теория.
2. В по-късни времена за сложната природа на Хераклитовия език са били изказвани редица хипотези, които отчасти са се изграждали въз основа на вече съществуващата митология и мистификация около образа на Хераклит. Това е причината те да се смятат за недостоверни.
3. Езикът на Хераклит е неотделим от съдържанието на неговата теория.
4. В стилово отношение Хераклит представлява голямо изключение от историята на ранната гръцка философия. Той е може би първият, който се бори за налагането на специфично философски език, тясно свързан, но не идентичен на поетическия. Този език е способен да борави с високо абстрактни съдържания, но не успява да се наложи като език на философията по-нататък. Философията успява да извоюва два нови жанра – диалогът и трактатът, които се оказват

³⁷ Както се и случва с критиката на Лукреций.

много по-годни за употреба, отколкото Хераклитовия поетико-философски хибрид.

Хераклит в очите на своите съвременници. Хераклит като предсказател.

Несъмнен е фактът, че образът на Хераклит в по-късно време е проекция на възприемането на Хераклит от неговите съвременници. На това обаче не бива да се отдава прекалено голямо значение. От съвременници на Хераклит нямаме никакви сведения. Можем да си съставим една, макар и смътна картина от самите фрагменти³⁸, запазени от ефеския мъдрец. Фрагмент В1 гласи: “Въпреки че този логос съществува винаги, хората продължават да не го разбират и преди да са го чули, и след като са го чули веднъж. И макар че всичко става чрез този логос, точно се показват неопитни и се впускат в слова и действия за същите тези неща, които аз изяснявам и дяля всяко според природата му, казвайки, как стоят нещата. Но другите хора им убягва това, което вършат в будно състояние, така както им се изличава това, което вършат спящи”. Фрагмент В 34 гласи: “Невежите, дори и след като чуят, остават глупци: за тях се казва, че въпреки че присъстват, отсъстват”. Фрагмент В 87 гласи: “Обичай за глупавия е да се увлича по всяко учение”.

Явно е, че в тези фрагменти се касае за същото неразбиране, което Хераклит е срещал и в по-късни времена. Съвременниците на Хераклит са имали пред очите си всякакви учения. Повечето от тях или са разкривали някаква експлицитна теза, като например ученията на милетците Талес, Анаксимен, Анаксимандър, или са скривали тезата си като в езотеричното учение на Питагор и неговите последователи. Хераклит

³⁸ DK 22 В 1; В 34; В 87.

обаче твърди “Богът-господар, чието е прорицалището в Делфи, нито скрива, нито разкрива, а предсказва”. Когато философското съдържание бива скрито, се наблюдава разединение на съдържание и форма. Подобно явление има у Питагор или у Парменид, където нивото на абстракция изключва намесата на всякакви други характеристики на формата. Затова и Парменидовото битие може да бъде изразено само по тавтологичен начин. Когато философското съдържание бива разкрито съвсем ясно, тогава отново се наблюдава разногласие между съдържание и форма. Едва във формата на предсказанието имаме пълна хармония между форма и съдържание. Нещо повече. Предсказанието не допуска разлика между дума и нещо, между слово и изпълнение на словото, между възможност и действителност. За Хераклит логосът е логос едновременно във всички смисли, които може да има тази дума, но не разединени, а събрани в едно. Истинният логос на битието може да бъде изразен само по един начин и то чрез снемането на нерешимия сблъсък на истина и мнение (отразено в езика)³⁹. У Хераклит езикът може да бъде само предсказателски. Това също е прецедент в античната философия, който намира дълбоко неразбиране както у съвременниците на ефеския мъдрец, така и у по-късните автори, които се изказват по отношение на неговото слово.

Екскурс: Ранните гръцки философи през погледа на Аристотел.

Този въпрос изглежда малко страничен с оглед на централната тема на това изследване. Но отговорът му е в състояние да покаже механизмите, по които Хераклит попада в определени историко-философски схеми, въведени от Аристотел, и по този

³⁹ Парменид извежда до крайност този сблъсък.

начин смисълът на неговият стил, а и на неразривно свързаното с него учение, бива преиначен.

“Историята на философията в античността бива създавана със забележителна липса на плодотворни идеи. Аристотел е първият, за който въпросът за историческото развитие на философстването придобива значимост и в школата на Аристотел историята на философията си спечелва образа, който задава мярката за по-късната античност. ... Както Аристотел се стреми да разбере всеки процес на органично израстване от гледна точка на някаква вътрешна ентелехия, така той вижда и в собственото развитие на философията постепенното приближаване към нейния собствен *τέλος*, към определения, лежащ в самата философия завършек, в който естествено му се е привиждало неговото собствено мислене ... Така историята на философията изглежда като развитие на решенията на определени проблеми, например възгледите за *ἀρχή* на съществуващото, при които решения изобщо не става дума за философът, който изказва посочените възгледи”.⁴⁰

Всъщност начина, по който Аристотел се интересува от философията преди него е твърде едностранчив. Той привижда у всеки философ изразяването на някоя от четирите причини, за които сам той говори⁴¹, без да придава по-дълбоко значение на същността на тези теории. По този начин Аристотел гледа и на учението на Хераклит. Според Стагирит ефеският философ е посочил просто една от възможните материални причини за възникването на света, а именно огънят⁴². По този начин Аристотел не обръща никакво внимание на стила на Хераклит, напротив той банализира учението му. А това пречи на изследователя да установи действителното място на Хераклит в историята на гръцката философия.

⁴⁰ Snell 1926, 353.

⁴¹ Формалн, материална, действаща и целева причина.

⁴² Met. I, 3 984a 7.

Изводи:

1. По времето на Хераклит гръцката философия вече си е изградила определено място в пространството на ранната гръцка култура. Първото равнище, в което философията се опитва да се легитимира чрез външни по-древни източници или пък източници с божествен характер, е преодоляно. Хераклит възвежда философията на едно ново равнище на легитимация. Той е първият, който представя философията със собствената ѝ оригиналност и автономност на източниците.
2. Това рефлектира пряко в поведението на Хераклит. Той надминава пределите на философа като маргинална фигура и се свръхмаргинализира.
3. Неговият стремеж към оригиналност пряко рефлектира и в стила на философстване. Хераклит е първият, който се опитва да създаде един собствено специфичен за философията език, който да е независим от поетико-митологическите опити на неговите предшественици и съвременници и от новата прозаико-рационалистична тенденция. Опитът на Хераклит се оказва безуспешен, тъй като е обусловен твърде тясно от конкретната философска позиция на ефеския философ. Неговите изразни средства са неразбираеми за по-късните антични философи и не отговарят на техните разбирания за взаимоотношението между форма и съдържание. Затова в по-късно време като жанрове на философията се утвърждават диалогът и трактатът.
4. Единствено силно поетическият език на Хераклит е способен да изрази неговата теория за истинния логос. Мъдростта на Хераклит може да бъде отразена само в неделнични думи – думите на химна-предсказание. Хераклитовият език възплъщава философски патос без екзалтация. Той показва връзката между логосът на битието – логосът на философа – мъдростта и самата философия.

Библиография:

Кирилица:

Аристотел, “Метафизика”, изд. “Сонм”, София, 2000.

Аристотел, “Никомахова етика”, изд. “Гал-Ико”, София 1993.

Аристотел, “Политика”, изд. “Отворено общество”, София 1995.

Аристотел, “Реторика”, изд. “Софи-Р”, София, 1993.

Богданов, Б., “История на старогръцката култура”, изд. “Наука и изкуство”, София, 1989.

Диоген Лаерций, “Животът на философите”, изд. “Планета 3”, София, 2002.

Лукреций, “За природата на нещата”, изд. “Наука и изкуство”, София 1971.

Радев, Р., “Хераклит. Живот и дело.”, изд. “Партиздат”, София, 1986.

Радев, Р., “Антична философия. Христоматия.”, изд. “Наука и изкуство”, София, 1988.

Панчовски, И., “Хераклитови фрагменти”, изд. “Лик”, София, 2000.

Платон, “Диалози”, изд. “Наука и изкуство”, София, т. II, 1982; т. IV, 1990.

Хегел, Г. В. Ф., “История на философията” т. 1., изд. “Наука и изкуство”, София, 1982.

Латиница

Dodds, E., “The Greeks and the Irrational”, University of California Press, 1951.

DK = Diels, H. (übers.), Kranz, W. (hrsg.), “Die Fragmente der Vorsokratiker”, Weidmann Verlag, Zürich 1987.

Frede, M., „Aristotle’s Account of the Origins of Philosophy”, in: *Rhizai*, Vol. 1, 2004, 9-44.

Hegel, G. W. F., „Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie”, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1982.

Kofman, S. “Nietzsche and the Obscurity of Heraclitus”, in: *Diacritics*, Vol. 17, No. 3 (1987), 39-55.

Marcovich, M., „Herakleitos“, Alfred Druckenmüller Verlag, Stuttgart, 1967.

Snell, B. ”Die Sprache Heraklits”, in: *Hermes*, Vol. 61 (1926), 353-381.

Tatum, W.J., “The Presocratics in Book One of Lucretius’ *De rerum natura*”, in: *Transactions of the American Philological Association*, Vol. 114 (1984), 177-189.